

Miért nem tekinthetjük Locke-ot legalább tulajdonság-dualistának?

I.

John Locke filozófiájának interpretációja – a mű születése óta eltelt bő három évszázad dacára – nem egyértelmű. Kiváltképp, ha konkrét kérdésre – például, hogy az *Értekezés*ből milyen ontológiai elköteleződés olvasható ki – szeretnénk választ kapni, találjuk szemben magunkat különböző kommentátorok gyakran gyökeresen eltérő magyarázataival, napjainkban is élénk és tartalmas vitájával. Ayers és Williams Locke-ot materialistának látja, utóbbi érvelése szerint az *Értekezés* szerzője egy keresztény-fizikalista álláspont kialakítása felé teszi meg az első lépéseket. Aaron és Woolhouse diagnózisa, főképp az *Értekezés* II/XXIII. fejezetében kifejtettek alapján, szubsztancia-dualizmus, Bermúdez szerint azonban csupán tulajdonság-dualizmus jöhet szóba.¹ Ha kizárjuk, hogy Locke hol az egyik, hol a másik nézethez közelít, és össze-vissza beszél, triviálisnak tűnik, hogy a felmerülő alternatívák közül valamelyik képviselőinek igaza van, és a többiek tévednek. Mégsem könnyű igazságot tenni közöttük.

Forrai Gábor kiváló Locke monográfiájában vitába száll mind a három fent említett elgondolással. Könyve „Test és lélek”² című részében három fő érvet hoz fel arra, hogy miért nem értelmezhetjük Locke szavait a II/XXIII. fejezetben – ahol többször is előfordul az „immaterial substance” kifejezés, melynek ideája nem homályosabb, azaz éppoly világos, mint az anyagi szubsztanciáé – úgy, hogy elkötelezi magát a szubsztancia-dualizmus, vagy bármiféle dualizmus mellett. (1) Anyag és szellem elhatárolása csupán episztemológiai jellegű, vagyis csak az ideákra és nem a dolgokra vonatkozik. (2) Nem különböztethetjük meg anyagi és szellemi szubsztrátumát, melyben az anyagi és szellemi tulajdonságok fennállnak, ha egyiket sem ismerjük, azaz Locke „nem is foglalhat állást”.³ (3) Mert agnosztikus test és lélek kérdését illetően. Mindez nagyon jól összeegyeztethető Locke kiindulópontjával, mely

¹ Descartes az *Elmélkedések*ben a materiális dolgokat megkülönbözteti a mentális állapotoktól, melyek az anyagtalan, szellemi szubsztancia lakói. Az ember mind a két különböző típusú szubsztanciában részesül. A szubsztancia-dualizmus vagy más néven metafizikai-dualizmus karteziánus doktrínája tartalmazza azt a kikötést, hogy egy bizonyos szubsztancia nem rendelkezhet egyszerre anyagi és szellemi tulajdonságokkal. Ha ezt a premisszát nem fogadjuk el, de fenntartjuk, hogy a mentális állapotok anyagtalanok, már csak tulajdonság-dualizmusról beszélhetünk. E szerint ugyanaz a szubsztrátum mindkét eltérő tulajdonsággal egyszerre bírhat. (A vitázó álláspontok és a dualizmus változatainak ismertetésekor főképp Bermúdez cikkére támaszkodtam.)

² *A jelek tana* 291-295. o.

³ Hasonló érveléssel találkozhatunk a qualék jellemzése körül kirobant kortárs vitában, de Nietzsche is használja *A hatalom akarásában* a „magában való dolog” kanti tanításának eliminálására. Ha Forrai valóban úgy gondolja, hogy Locke nem foglalhat állást ebben a kérdésben, nem világos, hogy e megfontolást miért nem terjeszthetjük ki, például a minőségek kétségtelenül ideáinkból kiinduló, de azokon következményeiben túlmerészkedő felosztására, vagy az anyagi szubsztancia elsődleges minőségeit magyarázó korpuszkuális hipotézis elfogadására.

szerint minden tudásunk csak tapasztalatból származhat. Ha következetes, nem foglalkozik azzal, hogy „az ideák (...) függenek-e az anyagtól vagy sem”,⁴ hiszen e kérdés számára megválaszolhatatlan. A szubsztanciákról szóló fejezetben mégis védelmébe veszi a szellemi szubsztanciáról alkotott ideánkat a materialistákkal szemben.

Hobbes hívja fel a figyelmet – Descartes *Elmélkedéseihez* fűzött ellenvetéseiben – arra, hogy a „régipatetikusok is elég világosan tanították, hogy a szubsztanciát nem érzékeinkkel észleljük, hanem gondolkodással következtetünk rá”. Ez után Gassendihez hasonlóan megjegyzi, hogy ezzel a dolgok természetéről semmilyen következtetést nem vonhatunk le, pusztán elnevezéseikről. Mindennek ellenére – Descartes-tal szemben – Hobbes szerint a gondolkodás testi dolog. Az empirizmus⁵ alapgondolata nem mond szükségképp ellent a tulajdonságokat hordozó szubsztrátumokkal kapcsolatos fizikalizmusnak, immaterializmusnak vagy agnoszticizmusnak. Locke az innáták és az elvakult rajongás mellett magáért a metafizikáért sem kimondottan lelkesedett, hiszen annak témái kapcsán válogatottan olyan kérdések merülnek fel megoldásra várva, melyek eldöntéséhez nélkülözhetetlenek bizonyos érzéki modalitásaink útján per definitionem megszerezhetetlen ismeretek.⁶ Ezek után akár meglepőnek is tűnhet, hogy Leibniz a tabula rasa elutasításakor úgy fogalmaz, hogy ez csak a filozófusok agyszüleménye, azaz tulajdonképpen metafizikai hipotézis. Az elsődleges és másodlagos minőségek megkülönböztetését pedig Leibniz és Berkeley is hamis metafizikai feltételezésnek tartja, és – természetesen eltérő indoklással – elveti. Locke közömbössége a metafizikával szemben határozottan kevésbé radikális, mint a maradéktalan elutasítás, melyet később Hume szorgalmaz.

⁴ Ahogyan az *Értekezést* bevezető *Levélében* írja.

⁵ Epikurosztól származik az a – Gassendi és Hobbes szerint is elfogadható – tanítás, hogy tudásunk pusztán tapasztalatból eredhet. Aki e tételt – hogy „nincsenek velünk született eszmék” – a XVII-XVIII. századi gondolkodók közül elfogadta, a XIX. században az „empirista” kánonba került. Locke továbbfejleszti, és rendszerébe illeszti a karteziánus idea-fogalmat, az elme transzparenciáját és a tudatosságot, mely megfelelő körülmények között minden elméleti tevékenységet – észlelést, gondolkodást – kísér. Ezek közül mai szemmel egyik feltevése sem kétségbevonhatatlan, de legalábbis nem igazolható véges számú lépésben a tapasztalat segítségével. Locke-ot ez nem zavarja. A szintén empirista Berkeley pedig a szellemi szubsztancia egyedülállósága mellett érvel.

⁶ A szubsztanciákról szóló fejezet 21. paragrafusában, mikor azzal a tanítással vitatkozik, hogy az anyagtalan szubsztancia nem képes mozgásra, olvasható egy módszertani megfontolás, mely szerint „elviselhetetlen”, a korhoz méltatlan a homályos, metafizikai beszédmód. Ahhoz, hogy tisztázzuk a kérdést, hogy a szellemi szubsztancia rendelkezik-e a mozgás képességével, valamilyen elfogadható érvre lenne szükségünk, hogy állást foglaljunk. A tisztán metafizikai érvek Locke szempontjából nem kielégítőek.

II.

1.

Az észlelhető minőségek elsősorban egyszerű ideákat keltenek bennünk. Ezek sajátossága, hogy neveik definiálhatatlanok, azaz csak és kizárólag oszténzív definícióval – más ideá-nevek használatával nem – adhatjuk meg a pontos jelentésüket. Ha egy szubsztanciának, mondjuk a viasznak van tömörsége, ez azt jelenti, hogy a viasz, mint az elmétől független létező, rendelkezik olyan képességgel, amely egy élőlényben a tömörség benyomását kelti. Locke-nak azért van szüksége a minőségektől kategorikusan különböző „valami” feltevésére, hogy, egyrészt, megmagyarázza az egyszerű ideák állandó együtt járását és esetleges megváltozását. Másrészt, hogy elkerülje a regressus ad infinitumot, melyet az eredményezne, ha ideáink ősképei, jobb megoldás híján, egymás alanyai lennének.

Egyetért Gassendivel, aki Descartes-nak szóló ellenvetéseiben úgy fogalmaz, „biztosan föl tudjuk fogni és meg tudjuk magyarázni, mit értünk a viasz néven, de [...] a csupasz vagy inkább rejtett szubsztanciát sem mi magunk megérteni, sem másoknak megmagyarázni nem tudjuk.”⁷ Az első metafizikai probléma azonban, amelybe Locke ontológiai elköteleződésének vizsgálatakor beleütközünk éppen azzal kapcsolatos, hogy miként gondolkodik az észlelhető minőségek ideáinak ősképeit hordozó⁸ szubsztrátum természetéről. Az általános szubsztancia ideája homályos és viszonyító, ezért lehetetlen bármit is megtudnunk magáról a szubsztrátumról. Ha csupán egyetlen típusú szubsztrátum létezik, akkor Locke-kal szemben a szubsztancia-dualizmus gyanúját akár ki is zárhatjuk. E mellett szól, hogy felveti, Istennek hatalmában állhatott az anyagot felruházni a gondolkodó szubsztanciának tulajdonított képességekkel.⁹ De az elsődleges és másodlagos minőségek elkülönítésekor is felmerül, hogy egyszer majd talán képesek leszünk a másodlagos minőségeket kauzálisan visszavezetni az elsődlegesekre, mégsem állítja senki ebből kiindulva azt, hogy Locke nem tesz éles különbséget közöttük.

⁷ Gassendi 185. o.

⁸ Locke az észlelhető minőségekhez viszonyítva tökéletesen más kategóriába tartozó szubsztrátumot feltételez. Ezért homályos, hogy a „hordozás” valójában milyen kapcsolatot jelent a minőségekkel vagy képességekkel. Locke a XXIII/VI. részben úgy fogalmaz, hogy a elvont vagy „csupasz” szubsztancia tulajdonképpen csak a tulajdonságok kohéziójának az oka, melyről nincs ideánk (II/XXIII/XVI).

⁹ E megjegyzés alapján a materializmus (azaz fizikalizmus) sem zárható ki tökéletesen Bár a pusztá tény, hogy Locke védelmébe veszi a „gondolkodó szubsztancia” feltételezését, sokat gyengít ezen az állásponton.

2.

A szubsztanciákról alkotott összetett ideáink inadekvátak. Ez nem azért van, mert nem ismerjük a szubsztrátumukat, hanem azért, mert névleges lényegeik alapján különítjük el fajtákra őket, hiszen valós lényegükről nem rendelkezünk ideával. A valós lényeg megismerése azonban, a szubsztrátummal ellentétben, nem logikai képtelenség. Bár a szubsztanciákról alkotható összetett ideáink inadekvátak, Locke hosszas szabadkozás után, magyarázó erejére hivatkozva, az anyagra vonatkozóan mégis elfogadja a korpuszkuláris elméletet.

Az *Értekezés* II/VIII. fejezetében vázolt észlelés-elmélet vélekedésem szerint semmiképpen sem zár ki egy – mai kifejezéssel élve – tulajdonság-dualista elköteleződést.¹⁰ Érzéki modalitásainkon keresztül hozzáférhető egyszerű ideáink ősképei a dolgokban rejlő képességek. Ezek életszellemeink közvetítésével hoznak létre agyunkban ideákat, melyek az elsődleges minőségek ideáinak esetében hasonlítanak az őket kiváltó dolgokra, miközben a dolgok nem hasonlítanak az ideákra. A locke-i ideák ontológiai státusza – s ezzel összefüggésben a reprezentacionalizmus gyanúja – komoly vita tárgya. Locke azonban úgy fogalmaz, hogy az anyagtalan szubsztancia összetett ideáját „elménk naponta megtapasztalt műveleteiből vesszük, mint például a gondolkodásból, a megértésből, az akarásból, a tudásból és a mozgás elindításának képességéből stb., melyek együtt léteznek valamely szubsztanciában” (II/XXIII/XV). Anyag és szellem szubsztrátumáról egyformán nem rendelkezünk értékelhető információval. Ezért nem mondhatjuk az egyiket homályosabbnak a másiknál. Elképzelhető, hogy Locke nem határolódna el teljesen a felvetéstől, hogy anyagi és szellemi tulajdonságoknak lehetséges közös szubsztrátuma, a fizikai tárgyak és mentális állapotok kategorikus megkülönböztetése azonban biztosnak tűnik.¹¹ „[A]z érzékelés meggyőz bennünket afelől, hogy vannak tömör, kiterjedt szubsztanciák, a reflexió pedig afelől, hogy vannak gondolkodó szubsztanciák; a tapasztalat biztosít minket illetően létezők létezéséről (...); mindezek felől kétség sem lehet” (II/XXIII/XXIX).

¹⁰ Bermúdez a mellett érvel, hogy Locke – Spinozához hasonlóan – egy tulajdonság-dualista álláspont mellett kötelezi el magát. A II/XXIII félreérthető megfogalmazásai miatt azonban a mellett érvelni sem teljesen alaptalan, hogy Locke, legalábbis hallgatólagosan, elfogadja a szubsztancia-dualizmust, ha nem is lelkesedik érte.

¹¹ „Ideák az elmében, minőségek a testben.” (II/VIII/VII).

3.

Az agnosztikus állásponttal¹² kapcsolatban elsősorban Hume és Kant neve szokott felmerülni. Locke nézetei, például a megismerhetetlen szubsztrátum vagy a szintén megismerhetetlen valós lényeg esetében, bizonyos szempontból megelőlegezik ezt az elgondolást. De az *Értekezés az emberi értelemről* számos olyan fejtegetést is tartalmaz, melyek egy elkötelezett agnosztikus számára nem elfogadhatók. Ilyen a minőségek elkülönítése a szerint, hogy melyek vannak meg valóban az ideák ősképeiben, és melyek nincsenek, vagy a korpuszkuális természetfilozófia támogatása. A szubsztanciákról alkotott összetett ideákról szóló fejezet is terhelt olyan kitételekkel – például, hogy a szellemek képesek lehetnek mozgásra (II/XXIII/XIX) –, melyek a lehetséges tapasztalatnál többről adnak számot, hiszen az elvont szubsztanciáról, akár anyagiról, akár szellemiről van szó, egyáltalán nem rendelkezhetünk ideával. Nem periférikus botlásról van szó, mikor Locke a róluk szerezhető ideák alapján két egymásra végső soron redukálhatatlan típusú létezőt feltételez. A XXIII. fejezetben gyakorlatilag végig jelen van ez a megkülönböztetés, és a mű későbbi részében is előjön (IV/X/IX). Test és lélek kapcsolatáról az élőlényekben azonban tényleg nem tudunk meg részleteket, ezért a leírtak alapján nem dönthetjük el teljes bizonyossággal, hogy Locke – a XXIII. fejezet szóhasználatának megfelelően – a mentális állapotok számára a testiekétől kategorikusan elkülönülő szubsztrátumot feltételez, vagy megengedi, hogy ugyanaz a szubsztrátum egyszerre rendelkezzen, az ősképekben, anyagi és, az ideákban, szellemi tulajdonságokkal.

Figyelemre méltó, hogy a Locke-nál található a posteriori argumentum,¹³ mely a kétféle létező elkülönítése mellett szól, szerkezetében hasonlatos Berkeley érvéhez,¹⁴ melyet a szellemi szubsztancia kizárólagossága mellett hoz fel az *Alapelvekben*. Mind a ketten feltételezik, hogy a mentális állapotok nem vezethetők vissza az anyagi szubsztanciára, a különbség kettőjük között ebből a perspektívából nagyjából annyi, hogy Berkeley levonja azt a következtetést, hogy materiális szubsztancia nem is létezik.

¹² Az agnosztikus azt állítja, hogy ideáinkon vagy, más megfogalmazásban, a számunkra tapasztalható jelenségeken kívüli világ az ember számára megismerhetetlen.

¹³ „Hiszen, ha látásom vagy hallásom útján tudom, hogy rajtam kívül jelen van valamely testi létező, érzékelésem tárgya, akkor még bizonyosabban tudom, hogy bennem pedig jelen van egy szellemi létező, mely lát és hall. Meg vagyok győződve ugyanis afelől, hogy e cselekvések nem eredhetnek a pusztán, érzéketlen anyagból; sem pedig nem létezhetnének soha egy anyagtalan, gondolkodó lény nélkül” (II/XXIII/XV).

¹⁴ „Az ideáknak, vagyis a megismerési objektumoknak e végtelen változatossága mellett azonban van még valami, éspedig az, ami megismeri vagy észleli ezeket, és különféle műveleteket végez rajtuk, például akarja, elképzeleli vagy az emlékezetben felidézi őket. Ez az észlelő, aktív létező az, amit elmének, szellemnek, léleknek vagy saját énemnek nevezek. E szavakkal tehát nem valamely ideámat jelölöm, hanem egy tőlük teljességgel különböző dolgot, amelyben léteznek, vagy – és ez ugyanaz – amely észleli őket; mert egy idea létezése abban áll, hogy észlelik.”

III.

Annyiban Forrai Gábornak kétségtelenül igaza van, hogy Locke-ot nem igazán foglalkoztatja a szubsztrátum feltárhatatlan természete, s ezért kerüli az erről szóló dogmatikus fejtegetéseket. *A jelek tana* „Test és lélek” című részének elolvasása után mégis meglepőnek tűnhet a téma körül zajló élénk vita, melyre Forrai e helyen nem tér külön ki.

A racionalizmus és empirizmus ideológiájának viszonyáról kialakult sztereotípiák azonban mindenképpen némileg átértékelődnek, ha valóban eléggé jó okunk van feltenni, hogy Locke Descartes-hoz hasonlóan szubsztancia-dualista, vagy éppen tulajdonság-dualista, mint Spinoza.

Felhasznált irodalom:

- Arisztotelész *Metafizika* ford. Halasy-Nagy József (Lectum Kiadó, 2002)
- Berkeley, George *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások* szerk. Altrichter Ferenc, ford. Altrichter Ferenc, Fehér Márta és Faragó-Szabó István (Gondolat, 1985)
- Bermúdez, José Luis *Locke and metaphysical dualism* (URL: <http://artsci.wustl.edu/~jlbermud/Locke&dualism.pdf>; letöltés időpontja: 2006. 11. 5.)
- Burton, David *The Knowledge of Substance in the Thought of Locke and Berkeley* (URL: <http://www.mun.ca/phil/codgito/vol1/v1doc1.html>; letöltés időpontja: 2006. 11. 5.)
- Descartes, René *Elmélkedések az első filozófiáról* ford. Boros Gábor (Atlantisz, 1994) 17-108. o.
- Descartes, René *Az ellenvetések harmadik sorozata a szerző válaszaival* in *Elmélkedések az első filozófiáról* ford. Boros Gábor (Atlantisz, 1994) 135-159. o.
- Descartes, René *A szerző válasza az ellenvetések ötödik sorozatára* in *Elmélkedések az első filozófiáról* ford. Boros Gábor (Atlantisz, 1994) 189-200. o.
- Epikurosz *De anima* in *Epikurosz Legfontosabb filozófiai tanításai* ford. Kövendi Dénes és Sárosi Gyula (Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 1994) 64-66. o.
- Faragó-Szabó István *Az újkori szkepticizmus története* (Áron Kiadó, 2005)
- Forrai Gábor *A jelek tana* (L'Harmattan, 2005)
- Gassendi, Pierre *Az ellenvetések ötödik sorozata* in *Elmélkedések az első filozófiáról* ford. Boros Gábor (Atlantisz, 1994) 170-188. o.
- Hobbes, Thomas *Az ellenvetések harmadik sorozata a szerző válaszaival* in *Elmélkedések az első filozófiáról* ford. Boros Gábor (Atlantisz, 1994) 135-159. o.
- Hume, David *A lélek halhatatlanságáról* in *Összes esszéi II.* ford. Takács Péter (Atlantisz, 1994) 345-353. o.
- Hume, David *Értekezés az emberi természetről* ford. Bence György (Gondolat, 1976)
- Husserl, Edmund *Kartezianus elmélkedések* ford. Mezei Balázs (Atlantisz, 2000)
- Leibniz, Gottfried Wilhelm *Újabb értekezések az emberi értelemről* ford. Boros Gábor, Kékedi Bálint, Moldvay Tamás, Sallay Viola (L'Harmattan, 2005)
- Locke, John *Értekezés az emberi értelemről* ford. Vassányi Miklós és Csordás Dávid (Osiris Kiadó, 2003)
- Nietzsche, Friedrich *A hatalom akarása* ford. Romhányi Török Gábor (Cartaphilus Kiadó, 2002)